ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΚΡΙΣΗ

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ Ι

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Friga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ
Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής
John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφή άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ
Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος 07

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:
ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT
Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση 31

CHRISTINE DELPHY
Για έναν υλιστικό φεμινισμό 61

MARTHA E. GIMENEZ
Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό;
Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική 71

FRIGGA HAUG
Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων 93

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY
Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις 125

SILVIA FEDERICI
Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός
και το ζήτημα της αναπαραγωγής 153

HEATHER A. BROWN
Ο Ένγκελς και το φύλο 163

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:
ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER
Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία 183

LISE VOGEL
Πέρα από τη διαθεματικότητα 213

KEVIN FLOYD
Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον
των αμερικανικών σπουδών 227

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI
Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή 257

PRAJNA SENEVIRATNE
Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK
Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:
ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA
Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ
Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό; Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία 335

Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπεζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφαλτήριο για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της *ΚΡΙΣΗΣ* δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασής του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκαλεί διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της *ΚΡΙΣΗΣ* θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (The Second Feminist Wave: What do These Women Want?). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.[1] Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκτατές έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ένγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

> Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτούργημα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.
> [...]
> Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μόριά της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ένγκελς 1997: 89).

---

[1] Η Σιμόν Ντε Μποβουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

> [Η] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασήμαντο βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

> Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανακλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

> Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)· τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθήλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,[2] αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπεριστορικό ή διιστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

> Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

> Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

---

[2] Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

> Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

> Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρετούσε (Delphy 1970: 1).[3]

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

> Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

---

[3] Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξαίρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφή. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

> ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού 'κενών θέσεων'. Ο Μαρξ προέβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι 'θέσεις' του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης 'τάξη', 'εφεδρικός στρατός εργασίας', 'μισθωτός εργάτης', δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις 'κενές θέσεις'. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

> Το 'προσωπικό είναι πολιτικό' σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.
> [...]
> Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η 'διαλεκτική του φύλου όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα 'αρσενικά' και 'θηλυκά' χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκαλούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ' ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ' ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ίδιον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

> [Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιάμεσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους,* όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

> Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7–8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

> [Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

> παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωπης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστικώ τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.[4] Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

> Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.[5] Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

> Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

---

[4] Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

[5] Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

> και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιοκρατίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].[6]

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστικότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησης του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

---

[6] http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφετηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**[7] απευθύνει το καίριο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου»· και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονόμησης της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκείμενη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκείμενες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποίησει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετριούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

---

[7] Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπερ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan** & **David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίο της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, Η *καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέχει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την Καταγωγή – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φυλής, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη queer θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετεροσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγμοποίησης» του Lukàcs, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγμοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετεροσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιάσουμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπιέσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη queer θεωρία, οι **Suzanne Bergeron** & **Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια queer ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μετααποικρατικού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγόρηση του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξαρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγόρησης του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγόρηση του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλελευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η **Jiřina Šmejkalová**, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπεριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, Journal of *International Women's Studies*, Radical Philosophy, Rethinking Marxism, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαιτέρως. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Spivak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η *ΚΡΙΣΗ*. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους· διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf (ανακτήθηκε 2/4/2022).

Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).

Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.

Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.

Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.

Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.

Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).

Delphy C. 2018. *Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός*, μτφρ. Μ. Κυπαρρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.

Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.

Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.

Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο,http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).

Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε;*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.

Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, ΚΟΜΕΠ 5: 179–204.

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ

Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό; Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία*

Μετάφραση: Χαρούλα Μούτσιου

Η απομόνωση από τις τρέχουσες δυτικές φεμινιστικές συζητήσεις υπήρξε χαρακτηριστικό όχι μόνο των καθεστώτων στις πρώην κομμουνιστικές χώρες, αλλά επίσης και της αντιπολίτευσής τους. Αυτή η απομόνωση φαίνεται πιθανό ότι συνεχίζεται ακόμη και σήμερα, 2 χρόνια μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών κυβερνήσεων.[1] Βρισκόμαστε παγιδευμένοι σε ένα πολύπλευρο παράδοξο – πανηγυρίζουμε που ο «παλιός» κόσμος δεν είναι πλέον δυνατός, χωρίς να συνειδητοποιούμε πλήρως πόσο μεγάλο μέρος του βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη και τελικά χωρίς να έχουμε ξεκάθαρη ιδέα του κόσμου που θα θέλαμε να έχουμε. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες, ακολουθώντας τη θλιβερή εμπειρία της οικοδόμησης μιας κοινωνίας χωρίς διαφορές, δεν είναι μόνο κουρασμένοι από τα ουτοπικά συνθήματα, αλλά φαίνεται ότι έχουν χάσει την ικανότητα και την επιθυμία να οικοδομήσουν θετικά σχέδια γενικότερα. Πολλοί από αυτούς έχουν γεμίσει αυτόν τον κενό χώρο με ειρωνεία, κυνισμό και καχυποψία, πράγμα που είναι συνήθως ένας βολικός τρόπος για να ξεφεύγει κανείς από την ευθύνη για δράση. Σε αυτές τις συνθήκες, οι δυτικές φεμινίστριες που ορμούν με λαμπερά μάτια στις χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης ακούγονται πολύ αφελείς, πολύ ενθουσιώδεις, πολύ ενεργές, πολύ αστείες και πιθανόν επικίνδυνες. Οι Δυτικοί που έρχονται εδώ προσδοκώντας να μεταμορφώσουν τον κόσμο μας με τα πεφωτισμένα ιδανικά τους μπορεί κάλλιστα στο τέλος να επιστρέψουν στην πατρίδα τους με απογοήτευση και πόνο.

Το φεμινιστικό θεωρητικό έργο στη χώρα μου αντιμετωπίζει ένα διπλό πρόβλημα: Όχι μόνο «η εμπειρία των γυναικών» δεν φτάνει ποτέ στον μελετητή τυλιγμένη σε γνώριμες θεωρητικές έννοιες. Όχι μόνο οι τρόποι που εκφράζουμε τις έμφυλες εμπειρίες μας αποτελούν μέρος της υφιστάμενης σημαίνουσας τάξης που εξετάζεται από τις φεμινίστριες ως «ανδροκρατούμενη», με την έννοια ότι αναπαράγει τις διχοτομήσεις του Αυτός ως Υποκείμενο, Αυτή ως Αντικείμενο· Αυτός ως ο ενσυνείδητος, γνώσιμος, Αυτή ως η μυστηριώδης, άφατη. Αλλά επιπλέον τα διαθέσιμα εργαλεία, προκειμένου να μιλήσουμε για τα έμφυλα ζητήματα, είναι επίσης βαθιά ενσωματωμένα στις πρακτικές και τα νοήματα του δυτικού κόσμου. Το επιχείρημά μου είναι ότι τα εννοιολογικά

---

* Το άρθρο της Jiřina Šmejkalová πρωτοδημοσιεύτηκε το 1994 στο *Women's Studies International Forum*, Vol. 17, Nos 2/3, σσ. 277–282 με πρωτότυπο τίτλο «Do Czech Women need Feminism? Perspectives of Feminist Theories and Practices in Czechoslovakia». Copyright © 1994 Elsevier Science Ltd (ΣτΜ).

[1] Αυτό το άρθρο παρουσιάστηκε αρχικά τον Αύγουστο του 1991. Αν και οι απόψεις μου για τα θέματα που συζητιούνται εδώ έχουν γίνει από τότε αρκετά πιο περίπλοκες, προσπάθησα να διατηρήσω την κατάστασή του ως μια μορφή ιστορικής τεκμηρίωσης των σκέψεών μου εκείνης της εποχής και έτσι αντιστάθηκα στον πειρασμό να το αναθεωρήσω υπό το φως των μεταγενέστερων εξελίξεων στην αντίληψή μου και στην εξωτερική κοινωνική και πολιτική κατάσταση.

προβλήματα που μπορούμε να περιμένουμε να αντιμετωπίσουμε εδώ δεν συνδέονται αποκλειστικά με την απουσία φεμινιστικών θεωρητικών και πολιτικών συζητήσεων.

Έχουν πολύ βαθύτερες ρίζες. Ανακύπτουν, ανάμεσα σε άλλα, από μια θραυσματική ψυχαναλυτική παράδοση, από την παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση και από την τρέχουσα έλλειψη των μεταδομιστικών προσεγγίσεων στο τοπικό διανοητικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, ειδικότερα εκείνες οι παραδόσεις από τις οποίες προέρχονται και εντός των οποίων εργάζονται πολλές φεμινίστριες θέτουν εμπόδια στην υποδοχή του φεμινισμού στην Τσεχοσλοβακία, εμπόδια τα οποία πρέπει να εξεταστούν προσεχτικά πριν μπορέσουν να ξεπεραστούν. Εάν χάσουμε αυτό το βήμα, φοβάμαι, το θεωρητικό φεμινιστικό μας εγχείρημα δεν θα είναι τίποτα περισσότερο από μια συλλογή γενικευμένων προσωπικών εντυπώσεων.

Στο άρθρο μου επικεντρώνομαι σε μερικά από τα εμπόδια που βλέπω όσον αφορά την είσοδο της σύγχρονης δυτικής *φεμινιστικής θεωρίας* στο τσεχοσλοβακικό πολιτισμικό και διανοητικό πλαίσιο. Με τον όρο εμπόδια εννοώ τις ασυμφωνίες σε διάφορα επίπεδα μεταξύ των θεωρητικών λόγων που είναι οικείοι στην τοπική πνευματική κοινότητα και εκείνων που επικρατούν στη Δύση, συμπεριλαμβανομένων των διαφορών στις κοινωνικές και ιστορικές εμπειρίες. Σε ένα ευρύτερο επίπεδο συζητώ τη διαφορετική ευαισθησία, τις προτιμήσεις και τις εμφάσεις που κοινώς επικρατούν στη δημόσια συνείδηση της χώρας μου.

Λίγο μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές το 1948 έγινε σαφές ότι τόσο η πρακτική όσο και ο λόγος της *ψυχανάλυσης* δεν θα ήταν συμβατά με τα «ιστορικά καθήκοντα των ανθρώπων της εργατικής τάξης», μη έχοντας ως «αστική ατομικιστική τεχνική» να συνεισφέρει τίποτα στη νίκη τους. Εκτός από μια σύντομη περίοδο στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ούτε ο Φρόυντ ούτε οι οπαδοί του συμπεριλήφθηκαν στα μεταφραστικά και εκδοτικά σχέδια των κεντρικά ελεγχόμενων κρατικών εκδοτικών οίκων.[2] Η θεραπευτική εκπαίδευση ήταν διαθέσιμη πρωτίστως σε ανεπίσημα, υπόγεια μαθήματα και σεμινάρια. Αν και κάποιες από τις ιδέες του Φρόυντ επηρέασαν το εναλλακτικό πειραματικό θέατρο στα τέλη της δεκαετίας του 1960, τέτοιες δραστηριότητες περιορίζονταν στις στενές ομάδες των ειδικά ενδιαφερόμενων επαγγελματιών.

Εάν οι συζητήσεις ανάμεσα στους φροϋδικούς και στους αντι-φροϋδικούς βοήθησαν τις δυτικές φεμινίστριες να ρωτήσουν πόσο βαθιά είναι ριζωμένες οι πατριαρχικές ταυτότητες, πώς η γυναικεία και η ανδρική ταυτότητα μπορούν να αναπαρασταθούν στη γλώσσα και στα πολιτισμικά στερεότυπα, αυτό το βήμα απουσιάζει από τη δική μας πρόσφατη πολιτισμική και διανοητική ιστορία. Επιπλέον, δεν φαίνεται να υπάρχει καθόλου χώρος στη συνείδηση του κοινού για την άρθρωση της έννοιας του φύλου ή για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ταυτότητας, αυτογνωσίας και αυτοέκφρασης που μια τέτοια έννοια συνεπάγεται. Αυτό είναι εξίσου εμφανές στο επίπεδο της καθημερινής

---

[2] Μεταξύ του 1971 και του 1991 καμία μετάφραση του έργου του Φρόυντ δεν δημοσιεύθηκε από τον επίσημο εκδοτικό οίκο. Οι μόνες πηγές των επισήμως διαθέσιμων πληροφοριών ήταν κριτικές της ψυχανάλυσης από τη μαρξιστική σκοπιά. Για μια πιο λεπτομερή περιγραφή της δυναμικής που αφορά την εκδοτική δραστηριότητα και τη λογοκρισία στην Τσεχοσλοβακία, βλ. το κείμενό μου «Censoring Canons: Transitions and Prospects of Literary Institutions in Czechoslovakia», στο *Policing the Aesthetic: Censorship, Political Criticism and the Public Sphere*, Richard Burt & John Archer (επιμ.), Minneapolis: Minnesota University Press, προσεχώς [Το κείμενο δημοσιεύθηκε στον: Richard Burt (επιμ.) 1994. *The Administration of Aesthetics: Censorship, Political Criticism, and the Public Sphere*, Minneapolis: Minnesota University Press, σελ. 95-215 (ΣτΜ)].

διαπροσωπικής επικοινωνίας και στη ρητορική των επίσημων μέσων μαζικής ενημέρωσης. Τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες στερούνται με κάποιο τρόπο τις συνήθειες και τη γλώσσα για να αρθρώσουν τα κρυμμένα συναισθήματά τους και τις ανάγκες και τις απαιτήσεις που συνδέονται με το «Εγώ» τους. Έχουν συνηθίσει να προστατεύουν τους προσωπικούς τους χώρους από τους δημόσιους και νιώθουν άβολα να εκφράζουν με λόγια και εικόνες αυτούς τους πολύ ιδιωτικούς τομείς για ένα κοινό αγνώστων.

Όχι μόνο δεν ετίθετο συνήθως το ερώτημα «Πώς καταλαβαίνω την – έμφυλη – ψυχή μου;», αλλά ούτε και το «Πώς καταλαβαίνω το – έμφυλο – σώμα μου;». Σίγουρα μπορεί κανείς να αναγνωρίσει πολλά είδη σιωπών στη χώρα μου πριν από το 1989 γύρω από ζητήματα που αφορούν το σώμα. Ο κατάλογος με τα αγνοημένα ή υποτιμημένα πεδία της υγείας των γυναικών, της εκπαίδευσης σεξουαλικής συμπεριφοράς, της πορνείας, της δημόσιας αναπαράστασης του γυμνού σώματος, θα μπορούσε να είναι ατελείωτος. Δεν είναι περίεργο ότι τα δυτικά περιοδικά πορνογραφίας πωλούνταν στους δρόμους ως η πρώτη ένδειξη της «απελευθερωμένης δημοκρατικής κουλτούρας» λίγες ημέρες μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος τον Νοέμβριο του 1989. Κάθε είδους άμεσος περιορισμός σε αυτή την περιοχή έχει συνδεθεί ευθέως με την «παλιά» συγκεντρωτική καταπιεστική εξουσία. Επιπλέον, δεν θα ήταν δύσκολο να βρεθούν γυναίκες που θα προσλάμβαναν τη φωτογραφία ενός γυμνού κοριτσιού στο όμορφα χρωματισμένο καλοτυπωμένο εξώφυλλο ενός γερμανικού περιοδικού ως την επιθυμητή ιδέα μιας καλοσχηματισμένης ομορφιάς αντί για την αναπαράσταση της σεξουαλικής καταπίεσης και της απαξίωσης της ανθρώπινης/της δικής της ύπαρξης.

Φυσικά, όλες αυτές οι συγχύσεις δεν μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά στην έλλειψη ψυχαναλυτών στις κρατικές κλινικές. Ήταν μέρος της πρόθεσης της άρχουσας εξουσίας να κατασκευάσει και να διασφαλίσει συγκεκριμένα σύνολα κανόνων, πεποιθήσεων, μύθων και μεταφορών που να υποστηρίζουν τη χειραγώγηση των έμφυλων εικόνων της «Σοσιαλιστικής Μητέρας» ή της «Ηρωίδας του Σοσιαλιστικού Έργου.» Αν και οι περισσότερες μεμονωμένες γυναίκες και άνδρες είχαν αρκετά καχύποπτες και ακόμη και ειρωνικές στάσεις απέναντι στην επίσημη ρητορική δημιουργίας μύθων, σεβάστηκαν τις αυστηρές κυρώσεις που θα ακολουθούσαν την οποιαδήποτε δραστηριότητα υπονόμευσης των μύθων. Τα αστεία για την κομμουνιστική κυβέρνηση από τη μια πλευρά, αλλά και η συνεχής αναμονή τόσο των πραγματικών όσο και των φαντασιακών περιορισμών από την άλλη, ίσως δεν θα μπορούσαν να μην αφήσουν τα ίχνη τους στην ικανότητα των ανθρώπων να σκέφτονται και να δρουν.

Πολλά από αυτά τα θέματα συνδέονται στενά με την παράδοση του *μαρξισμού* στη χώρα μου, η οποία είναι αρκετά διαφορετική από τη θέση του εντός της δυτικής μεταπολεμικής φεμινιστικής πολιτικής και θεωρίας. Οι δυτικές φεμινίστριες κέρδισαν από τον μαρξισμό μια ευαισθησία στα κοινωνικά ριζωμένα προβλήματα· έμαθαν σχετικά με τις ανάγκες για ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή που οδηγεί προς μια διαφορετική διευθέτηση των σχέσεων ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες. Αρκετά παραδόξως, οι ρητές αναφορές σε αυτόν τον ιδεολογικό προσανατολισμό μπορούν να εκληφθούν ως ένας ακόμα φραγμός που παρεμποδίζει τη θέληση του κοινού στη χώρα μου να ακούσει τις φεμινιστικές διεκδικήσεις και προτάσεις, επειδή η γενικά κοινή στάση της κοινότητας απέναντι σε κάθε είδους αριστερό προσανατολισμό στον μετακομμουνιστικό κόσμο είναι αρκετά αρνητική.

Θα ήταν λάθος, ωστόσο, να ερμηνεύσουμε τη σύγχρονη πολιτική και διανοητική ιστορία της χώρας μου ως έναν συνεχή αγώνα ενάντια στα κυρίαρχα ισχυρά αριστερά ρεύματα που εισήχθησαν βιαίως από «τη Σοβιετική Ανατολή». Τουλάχιστον, από την αρχή αυτού του αιώνα, πολλοί πολιτικοί, διανοούμενοι και καλλιτέχνες – συμπεριλαμβανομένων και των φεμινιστριών ακτιβιστριών – συμφιλιώθηκαν ή ακόμη και διαμόρφωσαν μια θετική σχέση με τις σοσιαλιστικές ιδέες. Το πρώτο σύνταγμα της δημοκρατικής Τσεχοσλοβακίας βασιζόταν στα ιδανικά της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης: Εγγυήθηκε επίσημα ίσα δικαιώματα και δικαιώματα ψήφου για τις γυναίκες το 1918! Είναι δύσκολο να προσάψουμε στις μανάδες μας, πολλές από τις οποίες υποστήριξαν με ενθουσιασμό την κομμουνιστική κυβέρνηση ως μια εναλλακτική στη ναζιστική κατοχή, κάποιου είδους ιστορική άγνοια, γιατί οι περισσότερες από αυτές ήταν ίσως ειλικρινά πεπεισμένες ότι μεγάλωναν τα παιδιά τους για να οικοδομήσουν τον νέο και καλύτερο κόσμο μετά τον πόλεμο.

Παρ' όλα αυτά, κατά τη διάρκεια περισσότερων από 40 χρόνων εξαντλητικών κοινωνικών και οικονομικών πειραματισμών για μια κοινωνία χωρίς διαφορές, τα νοήματα εννοιών όπως δικαιοσύνη, δικαιώματα, ισότητα και χειραφέτηση ανακατασκευάστηκαν βαθιά. Τα αρχικά φιλόδοξα ιδεώδη της κοινωνικής αλλαγής έγιναν εργαλεία συντήρησης μιας παγωμένης κοινωνικής τάξης. Αυτή η διαδικασία αμφισβητήθηκε εδώ από τους μαρξιστές μεταρρυθμιστές που στα τέλη της δεκαετίας του 1960 αναζητούσαν μια εκδοχή του «σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο». Αλλά, με το να εφοδιάζει τόσο την ηγετική εξουσία όσο και την αντιπολίτευσή της με αιτιολογίες για τις θέσεις τους, ο μαρξισμός εγκατέλειψε την επικοινωνιακή και κριτική βάση του.

Οι δημόσιοι, όπως επίσης και οι επαγγελματικοί χώροι διαλόγου, γέμισαν με απόλυτους και στατικούς όρους όπως «πλήρως διαμορφωμένη προσωπικότητα», «επιστημονική τεχνολογική επανάσταση» και «επιστημονικός κομμουνισμός.» Αυτή η εξέλιξη τόσο στο επίπεδο του δημόσιου διαλόγου όσο και σε αυτό της κοινωνικής ιστορίας της χώρας μου φαίνεται να έχει βαθύτερες επιπτώσεις που είναι πιθανό να συνεχίζονται ακόμη και σήμερα. Η ρητή μαρξιστική προσπάθεια να συλλάβει το «όλο», να παρέχει οριστικές, «επιστημονικές» εξηγήσεις δεν ανέχτηκε καμία θέση που, εντός των δικών της θεωρητικών παραδοχών, υπονόμευε τις ιδέες της προόδου προς επιθυμητούς στόχους. Αυτό εμπεριέχει μια πολύ ισχυρή, κοινώς παραδεκτή ανικανότητα (ή απέχθεια;) για την υπέρβαση των ορίων των μοτίβων του τύπου συν/πλην, Μαύρος/Λευκός σε κάθε επίπεδο προσέγγισης του κόσμου. Το να σκέφτεται κανείς με όρους Θεωρίας παρά θεωριών, Πρακτικής παρά πρακτικών, Αλήθειας και Ψέματος παρά εναλλακτικών κυριαρχεί ακόμη στην κοινή λογική. Τα μέλη αυτής της κοινότητας, είτε μεγάλωσαν υποστηρίζοντας είτε αντιτιθέμενα στη μαρξιστική παράδοση, φαίνεται να στερούνται την επιθυμία να ανακαλύψουν άλλους κόσμους ή να αποδεχθούν διαφορετικές θέσεις. Είναι πιο βολικό να αρνούνται καχύποπτες ετικέτες, όπως «φεμινισμός», παρά να εξετάζουν τι σημαίνουν.

Σίγουρα, η κομμουνιστική προπαγάνδα, η οποία συνήθιζε να παρουσιάζει τον τρέχοντα δυτικό φεμινισμό ως το χόμπι βαριεστημένων, πλούσιων, αστών γυναικών, μπορεί ακόμη να αντηχεί εδώ. Κατηγόρησε τη φεμινιστική θεωρία ότι αγνοεί το πραγματικό νόημα της ιστορίας δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση σε ζητήματα φύλου παρά στην ταξική πάλη. Αυτή η αντιφεμινιστική προπαγάνδα αυτοανακηρύχθηκε ως μαρξιστική. Οι δυτικές φεμινίστριες που εισέρχονται στον κόσμο μας βρίσκονται τυλιγμένες σε αυτό το παράδοξο,

επειδή οι ίδιες οι ρίζες και οι εμπνεύσεις πολλών από τις θεωρίες και τις πρακτικές τους πίσω στην πατρίδα τους άφησαν πηγές εχθρότητας εναντίον τους εδώ.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν εδώ μερικές γυναίκες που νιώθουν να έλκονται αρκετά από τους ριζοσπαστικούς φεμινιστικούς ισχυρισμούς για την καταπίεση των γυναικών. Μεταφερόμενο άκριτα, το επιχείρημα περί «καταπίεσης» υπαινίσσεται ότι μια συγκεκριμένη ομάδα – που εκλαμβάνεται απλώς ως «Γυναίκες της Ανατολικής Ευρώπης» – έχει υποβληθεί σε πολλαπλά βάσανα που υποτίθεται ότι έχουν τις ρίζες τους σε δυο, αμοιβαία αντιφατικές πηγές: πρώτον, στο ολοκληρωτικό καθεστώς που ερμηνεύεται ως η ακραία εκδοχή του σύγχρονου, ανδροκρατούμενου δυτικού πολιτισμού· και δεύτερον, στην έλλειψη των (ως επί το πλείστον υλικών) οφελών του δυτικού πολιτισμού στην καθημερινή ζωή. Πόσα μπορούμε να περιμένουμε να μας πουν για την πολυπλοκότητα των έμφυλων ζητημάτων στην κοινωνία μας αυτά τα ακατέργαστα επεξηγηματικά σχήματα, που εφαρμόζονται απευθείας αντί να αναπτύσσονται στη διαδικασία της συζήτησης και της έρευνας των συνθηκών στις οποίες ζούμε;

Η γλώσσα της ψυχανάλυσης προκαλεί αμηχανία, συστολή και καχυποψία. Η μαρξιστική ορολογία προκαλεί παρανόηση και ίσως ακόμη και μίσος. Απομένουμε λοιπόν με το ερώτημα: Ποια προσέγγιση μπορεί να μας βοηθήσει να υπονομεύσουμε την προσλαμβανόμενη «φυσικότητα» των διαχωρισμών των φύλων και να καλλιεργήσουμε σεβασμό για το «Εγώ» ως δομημένου με όρους του Αυτός και Αυτή; Μεγάλο μέρος της θεωρητικής δουλειάς που αμφισβητεί σταθερά νοήματα και σπάει στερεότυπα έχει γίνει από φεμινίστριες, εμπνευσμένες από τις μεταδομιστικές θεωρίες και την *αποδόμηση*, οι οποίες έχουν επιμείνει στην ανάγκη να αμφισβητηθούν οι «κανονικές» έννοιες και τα όρια τα οποία έχουμε συνηθίσει. Θα ήταν δύσκολο να βρούμε στοιχεία διανοούμενων γυναικών και ανδρών στη χώρα μου που περιλαμβάνουν στα εγχειρήματά τους προσπάθειες να αποδομήσουν τα καθιερωμένα νοήματα. Αυτό το σημείο που λείπει στον χάρτη των φανταστικών και αποδεκτών προσεγγίσεών τους καθιστά δύσκολο γι' αυτούς να κατανοήσουν ορισμένα πρόσφατα φεμινιστικά κείμενα.

Αυτό το κενό μπορεί να φαίνεται αναπάντεχο σε μια χώρα όπου μια αρκετά εκλεπτυσμένη παράδοση φαινομενολογίας – μια πηγή της ντεριντιανής αποδόμησης – κυριάρχησε στους ανεπίσημους underground διανοητικούς κύκλους των κατά βάση ανδρών (!) μαθητών του Jan Patočka που συνδέθηκαν με τον Χάρτη 77. Ωστόσο, όσο πιο σκληροί ήταν οι περιορισμοί που υπέφεραν οι φαινομενολόγοι από την κομμουνιστική κυβέρνηση, τόσο πιο ισχυρή ήταν η ηθική αναγνώριση που κέρδιζαν και τόσο πιο συμπαγείς και στέρεοι γίνονταν οι θεωρητικοί ισχυρισμοί που έπρεπε να *κατασκευάσουν*, προκειμένου να επιβεβαιώσουν τις θέσεις τους. Η αντιφατική, αν και αλληλοϋποστηριζόμενη συνύπαρξη του μαρξισμού και της φαινομενολογίας μπορεί να ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους δεν υπήρχε χώρος για την αποδόμηση των επίπονα αποκτημένων θέσεων που βασίζονται στα δίπολα της Αλήθειας και του Ψέματος, του Αδερφού και του Εχθρού.[3]

---

[3] Ανάμεσα σε 15 εκατομμύρια ανθρώπων που ζουν στη χώρα μου, μόνο οι 13.864 υπέγραψαν τη διακήρυξη Χάρτης 77. Μετά το 1989 η φαινομενολογία έγινε ο κυρίαρχος φιλοσοφικός λόγος. Πρέπει να απολογηθώ για μια τέτοια ποσοτική προσέγγιση, αλλά ανακάλυψα ότι στο διάστημα 1990-1991 το *Philosophical Journal* – η βασική φιλοσοφική επιθεώρηση – δημοσίευσε 8 συμβολές για τον Patočka, 6 για τον Heidegger και 7 για τον Husserl στα 7 τεύχη του, κάθε ένα εκ των οποίων περιελάμβανε περίπου 6 κείμενα.

Εντούτοις, η φαινομενολογική παράδοση υπήρξε σχετικά περιθωριακή διότι αυτοί οι διαφωνούντες underground κύκλοι ήταν αρκετά στενοί και κλειστοί. Πρέπει επίσης να αναλογιστούμε την εμπειρία της καθημερινής ζωής για την πλειονότητα των γυναικών και των ανδρών. Ακόμη και εδώ, κάθε είδους εγχείρημα υπονόμευσης ή αποφυσικοποίησης θα φαινόταν παράταιρο. Σκεφτείτε το υψηλό ποσοστό απασχόλησης των γυναικών, τα σημαντικά χαμηλότερα εισοδήματα των γυναικών, τη συγκέντρωσή τους σε ορισμένα επαγγέλματα με χαμηλό κοινωνικό κύρος, την έλλειψη γυναικών σε ηγετικές και πολιτικές θέσεις παρά το γεγονός ότι το ποσοστό των πανεπιστημιακά μορφωμένων ανδρών και γυναικών στη χώρα μου είναι 50:50.[4] Παρά την παρουσία τους στην εργατική δύναμη, οι γυναίκες έτειναν να αφοσιωθούν στην ιδιωτική σφαίρα όπου θα μπορούσαν να βρουν μια πηγή αυτοϊκανοποίησης και αυτοσεβασμού καθώς επίσης και μια διαφυγή από τον «βρώμικο» δημόσιο χώρο της πολιτικής, της ίντριγκας, του συμβιβασμού και της προδοσίας. Τέτοιες παρατηρήσεις θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως μια βάση για ένα παιχνίδι λογομαχίας σχετικά με το «Ποιος υπέφερε περισσότερο στο παρελθόν;» – οι άνδρες ή οι γυναίκες, οι παντρεμένοι ή οι ανύπαντροι, οι γυναίκες με ή χωρίς παιδιά.[5] Αλλά επίσης υποδηλώνουν μια σημαντική πηγή της δυνητικής αντίστασης των γυναικών της Τσεχίας στον δυτικό φεμινισμό.

Για τα τουλάχιστον 20 τελευταία χρόνια, πολλοί λίγοι άνθρωποι εδώ είχαν την ευκαιρία να πουν «ναι» στις ζωές ή στους εαυτούς τους. Πολλοί λίγοι βρήκαν τον δρόμο τους έξω από τα δίκτυα των απογοητεύσεων, των αισθημάτων της ενοχής και του λάθους, της αίσθησης ότι είχαν χάσει το πλοίο. Οι θεσμικοί, πολιτικοί και πνευματικοί περιορισμοί – συχνά περισσότερο αναμενόμενοι παρά βιωμένοι – δεν επέτρεπαν σε κάποιον ούτε να ζήσει ούτε να θεωρητικοποιήσει το απεριόριστο, ισχυρό «Εγώ.» Θα πρότεινα ακόμη πως, υπό τις συνθήκες που είχαν επικρατήσει στην Τσεχοσλοβακία από τον πόλεμο και μετά, το ίδιο το ιδανικό ενός σύγχρονου, ενσυνείδητου, αυτονόητου, ανεξάρτητα δρώντος, ισχυρού, με άλλα λόγια, «αρσενικού υποκειμένου», τόσο απαξιωμένου στη Δύση, δεν είχε την ευκαιρία να αναπτυχθεί εδώ ή υπήρχε ως μια αξιοθρήνητη καρικατούρα.

Εάν ισχύει αυτό, τότε τι είδους πρόκληση ή ακόμη και απειλή θέτει ο φεμινισμός και, συγκεκριμένα, οι φεμινιστικές απόπειρες αποδόμησης της σύγχρονης υποκειμενικότητας στους Τσέχους άνδρες και γυναίκες καθώς αυτοί προσπαθούν να εννοιολογήσουν τις ζωές τους και να ξαναφηγηθούν το μέλλον τους; Οι φεμινίστριες που ισχυρίζονται ότι αποδομούν το υποκείμενο και υπονομεύουν τη γραμμή που διαχωρίζει την ιδιωτική από τη δημόσια σφαίρα δεν μπορούν παρά να περιμένουν αντίσταση υπό αυτές τις συνθήκες.

---

[4] Για σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση των γυναικών στην Τσεχοσλοβακία, βλ.: Cermáková, Marie, Hradecká, Ivana, Navarová, Hana (επιμ.). (1991). *Postavení žen v Ceskoslovenské společnosti*. Praha: Sociologický Ústav. Interní edice.

[5] Επιπλέον, πολλά από αυτά τα υπό συζήτηση θέματα είναι ανοιχτά σε μια ποικιλία ερμηνειών: Για παράδειγμα την άδεια μητρότητας μετ' αποδοχών έως και 3 έτη κάποιος θα μπορούσε να τη θεωρήσει ως ειδική παροχή που προσφέρεται από το σοσιαλιστικό κράτος, ενώ κάποιος άλλος θα μπορούσε να αναφερθεί στη συμμετοχή στην κοινή πρακτική της λήστευσης του μη παραγωγικού οικονομικού και κοινωνικού συστήματος που ελέγχεται από την κομμουνιστική κυβέρνηση, στην ηθική ανευθυνότητα των γυναικών που επιτρέπουν στους εαυτούς τους να «διαφθείρονται» με αυτό τον τρόπο από την κομμουνιστική κυβέρνηση.

Κάποιες δυτικές φεμινίστριες μελετήτριες διεύρυναν πρόσφατα τις εντάσεις εντός αυτού του θεωρητικού εγχειρήματος, υποστηρίζοντας ότι η έννοια του υποκειμένου απορρίπτεται τη στιγμή που οι γυναίκες αρχίζουν να έχουν πρόσβαση σε αυτό. Η έμφαση στην πολλαπλότητα των φωνών μπορεί στην πραγματικότητα να υπονομεύσει την προσπάθεια των γυναικών να βρουν από μόνες τους μια θεωρητική φωνή. Για να αποδομήσει κανείς το υποκείμενο, θα πρέπει πρώτα να έχει κερδίσει το δικαίωμα να μιλά ως υποκείμενο· για να ανατρέψει κανείς την υπάρχουσα τάξη των σημείων, πρέπει να μάθει να τα χρησιμοποιεί. Ένα φεμινιστικό θεωρητικό σχέδιο ευαίσθητο στο τοπικό πλαίσιο θα πρέπει να αναλογιστεί μια επιπλέον διάσταση αυτών των θεμάτων: Ούτε Αυτή ούτε Αυτός έχουν μιλήσει ως τέτοιοι εδώ, ούτε Αυτή ούτε Αυτός έχουν συγκροτήσει τη φωνή Της/Του. Επειδή από πολλές απόψεις η ίδια η κατασκευή του ιδεώδους Υποκειμένου χάθηκε, δεν θα μπορούσε να διανοηθεί κανείς ότι η αποδόμησή του θα μπορούσε να αποτελεί μέρος κάποιας θεωρητικής συζήτησης ή κάποιου πολιτικού σχεδίου. Και θα πρέπει να φαίνεται παράξενο στον καθένα εδώ όταν αυτή η υπόθεση παρουσιάζεται ως κάτι για το οποίο θα πρέπει να αγωνιστεί.

Έχοντας ζήσει τέτοιες εμπειρίες, θα μπορούσαμε σήμερα να αποδεχθούμε τους ισχυρισμούς μιας «μεταμοντέρνας συνθήκης» που χαρακτηρίζεται από μια πολλαπλότητα εναλλακτικών φωνών, από ελεύθερα παιχνίδια λόγων, από το τέλος των Μύθων και των Ιδανικών, ως συμβατούς με την προσπάθειά μας να σκεφτούμε και να μιλήσουμε για τον δικό μας κόσμο; Λίγο μετά το 1989, μερικοί Τσέχοι διανοούμενοι γιόρτασαν την άφιξη του «μεταμοντερνισμού» ως μια εναλλακτική σε ένα «μοντερνιστικό» σχέδιο οικοδόμησης του κομμουνισμού. Την ίδια στιγμή, η πτώση του κομμουνισμού μάς έχει ρίξει μάλλον σε ένα είδος πρώιμης μοντέρνας κατάστασης ιδιωτικοποίησης, πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου και κατάργησης των άλλοτε αρκετά φιλελεύθερων νόμων για τις αμβλώσεις. Αυτό το προνεωτερικό σχέδιο φαίνεται να απαιτεί μια ακόμη πιο ισχυρή οικοδόμηση του ιδεώδους του νεωτερικού υποκειμένου, συμπεριλαμβάνοντας σταθερούς και σαφώς καθορισμένους διαχωρισμούς των έμφυλων ρόλων. Οι αρχές της υποκειμενικότητας – «να κατακτάς, να κυβερνάς, να κυριαρχείς, να έχεις» –, οι οποίες ήταν προσεχτικά κρυμμένες από την ρητορική των σοσιαλιστικών ιδεωδών «της κοινότητας, του καταμερισμού, της κοινωνικοποίησης», τώρα αναδύονται εκ νέου. Στον βαθμό που είναι ευπρόσδεκτα, τα εγχειρήματα αποδόμησης στρέφονται προς τα έξω και προς τα πίσω ενάντια στο προηγούμενο καθεστώς και τις συγκεντρωτικές ιδεολογίες γενικότερα, παρά προς τα μέσα και προς μια σημερινή αυτοκριτική. Έτσι, παρόλο που οι άνθρωποι φαίνεται να διεκδικούν την έναρξη της μετανεωτερικότητας, όλη η ενέργειά τους αφιερώνεται στη θετική κατασκευή της υποκειμενικότητας και στο πάγωμα των μακροχρόνια καθιερωμένων και ανεπερώτητων έμφυλων σχέσεων μέσω της υπεράσπισης των ορίων μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου.

Στη δική μου γωνιά του κόσμου θα ήταν πολύ νωρίς ακόμη να απαντηθεί το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσον ο συνεχιζόμενος ενθουσιασμός για την αλλαγή του παλιού (δηλαδή του κομμουνιστικού) πολιτικού και κοινωνικο-οικονομικού καθεστώτος, από τη μία πλευρά, και η αντίσταση στην υπονόμευση των βαθύτερων δομών εξουσίας που είναι ενσωματωμένες στις έμφυλες σχέσεις, από την άλλη, θα μπορούσαν να υποστηρίξουν την άνοδο ή την πτώση ενός νέου φεμινιστικού κινήματος. Προς το παρόν η άποψή μου είναι ότι η ανάπτυξη των τρεχουσών φεμινιστικών θεωριών δεν μπορούν να διαχωριστούν

από την ιστορία του, από τη δυτική μεταπολεμική σκέψη και συγγραφή για την κοινωνία και τον πολιτισμό. Αυτές οι θεωρίες διαθέτουν επεξεργασμένα εννοιολογικά πλαίσια εντός της ύστερης καπιταλιστικής κοινωνίας και αρμόζοντα σε αυτήν. Από τότε που άρχισα να μελετώ, να αξιολογώ και να μεταφράζω φεμινιστικά κείμενα, αρκετά χρόνια πριν, έμαθα για τη σημασία που έχει η ευαισθησία απέναντι στο τοπικό πλαίσιο καθώς και απέναντι στο επίπεδο των τοπικών συζητήσεων. Μεταφρασμένα κατά λέξη, τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα προκαλούν στο τσεχικό κοινό – τόσο στο ανδρικό όσο και στο γυναικείο – αντιδράσεις που κυμαίνονται από τα αστεία έως την επιθετικότητα, και πάντως σπάνια προκαλούν κάτι θετικό. Έννοιες όπως αντιπολιτευτική, περιθωριακή, εναλλακτική και ανατρεπτική ήταν μέρος ανοίκειων κοινωνικών κινημάτων και γλωσσικών παιχνιδιών. Στη χώρα μου έχουν αποκτήσει αρκετά διαφορετικές σημασίες και πρακτικές συνέπειες. Οι όροι «κοινωνικό φύλο», «λόγος», «εικόνα» και «αναπαράσταση» που χρησιμοποιούνται από τις φεμινίστριες συγγραφείς, δεν έχουν καν κατάλληλα ισοδύναμα στην τσέχικη γλώσσα. Επιπλέον, αυτές οι έννοιες θα συνεχίσουν πιθανώς να λαμβάνουν διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές σημασίες σε σχέση με τις ραγδαία μεταβαλλόμενες προοπτικές τόσο στον επονομαζόμενο δυτικό όσο και στον λεγόμενο ανατολικό κόσμο.

Με το να εστιάσω στα *εμπόδια* που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία με τις τρέχουσες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες, δεν σκοπεύω να συμβάλω στο παιχνίδι της αφήγησης ιστοριών τρόμου. Προκειμένου να μην περιοριστώ στους κύκλους των δικών μου υποθέσεων, θα πρέπει να προτείνω τουλάχιστον κάποια απάντηση στο ερώτημα του τίτλου. *Ναι*, πιστεύω ότι χρειαζόμαστε τον φεμινισμό. Το ζήτημα είναι ποιο είδος φεμινισμού. Ο φεμινισμός ως ετικέτα, η οποία αντιπροσωπεύει μια συλλογή ισχυρισμών για την καταπίεση των γυναικών στην ανδροκρατούμενη πατριαρχική κοινωνία και η οποία βαθαίνει στην τοπική κοινότητα τα ήδη αρκετά ισχυρά κανάλια εχθρότητας, δεν θα μου ήταν ιδιαιτέρως ευπρόσδεκτος. Πιστεύω ότι ο καθένας από εμάς θα έπρεπε να εργαστεί πάνω στον δικό της/του φεμινισμό – να προσπαθήσει να επιλέξει, να κατασκευάσει και να ανακατασκευάσει επιχειρήματα και προοπτικές ανάλογα με τις ανάγκες μας, τους τρόπους κατανόησης, ίσως ακόμη και τις προτιμήσεις μας. Αποφάσισα να διδάξω «δυτικό φεμινισμό» στο πανεπιστήμιο έχοντας την αντίληψη ότι κανένα πνευματικό έργο δεν είναι μόνο προσωπικό, ότι η σκέψη σημαίνει δράση. Θα ήθελα να παρουσιάσω τον φεμινισμό στους μαθητές μου σαν ένα πλούσιο ποτάμι από συχνά αντιφατικά ρεύματα, να καλλιεργήσω την προσοχή και την ευαισθησία τους στις έμφυλες διαστάσεις του κοινωνικού και πολιτισμικού μου κόσμου. Στόχος μου είναι να αμφισβητήσω τη «φυσικότητα» των έμφυλων στερεοτύπων, να ανοίξω χώρους έως τώρα κρυμμένους. Ένα βήμα σε αυτή τη διαδικασία θα είναι ιστορικό, να ανακαλύψουμε πώς οι άλλοι εδώ πριν από εμάς – και σίγουρα πρέπει να υπήρξαν άλλοι πριν από εμάς – προσπάθησαν να σκεφτούν αυτά τα ζητήματα. Μαζί με τους μαθητές και τους συναδέλφους μου, θα ήθελα να ανατρέξω στα παλιότερα περιοδικά, στα βιβλία και στις επιστολές για να ανακαλύψω περισσότερα για το τι είχε να πει κάποτε η έμφυλη φωνή στη χώρα μου. Αλλά, το τελευταίο πράγμα που προσπαθώ να κάνω είναι να υπαγορεύσω τον τσέχικο φεμινισμό στην κοινότητά μου.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιας/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου "αποφασίζεται" η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδειοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η "κρίση" επισύρει 'κρίση'. *Κρίση* λοιπόν…